

NYELVCSERE

[Székelyföldi románok](#)

[Bánáti franciák](#)

[Lutheránus bolgárok \(Bolgárcserged\)](#)

[Örmények](#)

[Szatmári svábok](#)

[Aradi németek](#)

John E. Joseph szerint a nyelvcserehez szükséges minimális idő négy generáció (Joseph 2004, 209 – honnan számítja? amikor a közösség első tagja megtanulja az új nyelvet?). A nyelvcsere gyakran olyan közösséget érint, amely korábban hosszabb ideig "szilárd kétnyelvűség"-ben (Joshua Fishman) élt. **A nyelvcsere rendszerint megelőzi a kétnyelvűség átmeneti időszakát, de a közösségi kétnyelvűség nem vezet okvetlenül nyelvcserehez.**

A nyelvcsere Susan Gal által fölállított modellje szerint egy nemzedék egy bizonyos kommunikációs helyzetben A nyelv korábbi kizárólagos használatát fölváltja A és B nyelv váltakozó használatával. A következő nemzedék ebben a helyzetben már áttérhet B kizárólagos használatára.

A nyelvcsere áteső nyelvi közösségek egy társadalmi-foglalkozási csoportja gyakran kezdeményezőként lép föl (Weinreich 1966, 96). De kezdeményezők lehetnek pl. a nők is (Gal 1979).

A nemzeti lojalitás megváltozása és a nyelvcsere szétválasztható folyamatok: az erdélyi zsidóság egy része pl. 1918 után földadta magyar politikai lojalitását és önálló társadalmi és kulturális intézményrendszert alakított ki, de már magyar nyelven.

A nyelvcsere átment közösségek eredeti nyelve által az új nyelvjárásukra gyakorolt, a kölcsönzéstől karakteresen eltérő interferenciákat szubsztraktumhatásnak nevezik. Teiszler Pál meggyőzően bizonyította a mezőfényi svábok német szubsztrátumnyelvének hatását az általuk elsajátított magyar nyelv hosszú magánhangzóinak rövidülésére (Teiszler 1973), Nagy Jenő pedig a rónaszéki és a sófalvi magyar nyelvjárások sajátosságait korábbi részleges nyelvcserejükkel, majd magyar nyelvi revitalizációjukkal (a magyar nyelv újratanulásával) hozta kapcsolatba (Nagy 1984). A nyelvcsere általában nem jár jelentős lexikai átvétellel a szubsztrátumnyelvből (Thomason – Kaufman 1988).

Székelyföldi románok¹

A Székelyföldön élő románság csoportjai közül **nem érintette a nyelvcsere** a bodza-vidékieket, a Háromszék peremterületein élőket (Kovácsna, Zágón, Kisborosnyó, Bereck, Kézdimartonos ill. a Háromszék vm.-hez csatolt Márkos és Dobolló), a Gyergyói-medence északi részén a szórt Salamás és Várhegy, Csík vm. északkeleti szegletében Damuk, Békás, Tölgyes, Holló és Bélbör, a Csíki- és a Gyergyói-medence között fekvő, szigethelyzetű Vasláb románságát ill. általában a Marosszék mezősegi részét (viszont a két utóbbi területen erős kétnyelvűség alakult ki). "Az asszimiláció elsősorban a régebben Háromszéken megtelepedett, és a székelyekkel vegyesen élő románokat érintette. A határszéli falvakban, vagy pláne a tiszta román lakosságú újkori települések és tanyák etnikai viszonyai napjainkig alig változtak. Egyes esetben – mint egy Kovásznán vagy Bereckben láttuk – a transzhumáló pásztorok is ilyen megtartó erőként működött. A határszéli falvakban a folyamatos bevándorlás is erősítette a román etnikumot." (Pál 1999, 70.)

"...a mi keleti vallású a szorosán vett Háromszéken van is, annyira el van székelyesedve, hogy csak magyarul beszél, miért őket bátran keleti vallású székelyeknek mondhatjuk. Azok száma, kik az újabb időkben Oláhországból szivárogtak be leginkább a határszél közeli falukba, s kik nemzetiségükhez ragaszkodva, oláhoknak mondhatók, alig mehet 5000-re." (Orbán 1869b, 6.)

Nyelvcsere a XVII–XVIII. sz.-ban a székely többségű falvakba települt román közösségek mentek át. A korszak statisztikáiban görög katolikusként vagy (Háromszéken) ortodoxként jelentek meg, de már magyar anyanyelvűek voltak a következő falvak román eredetű lakói:

Háromszék vm.-ben (főként ortodoxok): Kézdiven Csernáton (Kozma 1879, 77, Berecz 1893, 38 és 51), Orbaiban Gelence és Papolc (Berecz 1893, 38), Sepsiben Aldoboly (Kozma 1879, 77, Berecz 1893, 53), Árkos, Bikfalva, Bodok (Pál 1999, 71), Bükszád (üvegsűr mellé telepítették román és német munkásokkal a XVIII. sz. végén, Orbán 1869b, 59), Illyefalva, Kilyén, Komolló, Kökös (Berecz 1893, 38), Lisznyó (Berecz 1893, 164), Mikóújfalva (üvegsűr mellé telepítették román és olasz munkásokkal a XVIII. sz. végén) és Uzon, Erdővidéken Barót, Bölön (Kozma 1879, 77,

¹ A székelyföldi románokról további adatok az *Egyházak és nyelvek* rész *Magyar nyelvű görög katolikusok* című fejezetében.

Berecz 1893, 85), Köpec, Felsőrákos (Kozma 1879, 77), Közép-, Nagy- (Kozma 1879, 77) és Szárazajta és Zalánpaták. Csík vm.-ben: Kászon (Orbán 1869a, 53, Ilyés 1998b, 93), Felcsíkbán Csíkszentdomokos (Chindea 1930, 129), Csíkszenttamás és Dánfalva, Alcsíkbán Csíkszentmihály, Csíkszentgyörgy, Csíkverebes (Szentiváni 1986, 141), Lázárfalva, és Szépvíz, Gyergyóban Gyergyóalfalu, Gyergyócsomafalva, Ditró és Tekerőpaták, Gyimesben Gyimesbükk és Kóstelek (Ilyés 1998a).

Udvarhely vm.-ben: Abásfalva (Hermann – Kovács 1999, 101), Alsóboldogfalva (Kozma 1879, 77), Fiafalva (uo.), Homoródalmás (Oláh 1993 és 1999), Karácsonfalva, Küsmöd, Lövéte, Máréfalva (Hermann – Kovács 1999, 201–202, Kovács 1999, 194), Nagyalambfalva (Kozma 1879, 77 és 85), Székelyszáldobos, Szentersébet és Vargyas (Kozma 1879, 77, Sepsiszéki Nagy 1998, 289).

Maros-Torda vm.-ben: Ákosfalva, Backamadaras (Pál-Antal szerk. 1992, 100), Böződújfalva, Fintaháza, Hagymásbodon, Harasztkerék (Benkő 1868–69, 148), Illyésmező (a XVIII. sz. végén települt, Orbán 1868, 139), Iszló, Jedd, Jobbágyfalva, Káposztásszentmiklós, Koronka (Orbán 1870, 175), Nyárádandrásfalva (Orbán 1870, 72), Nyárádkarácson, Nyárádremete, Nyárádszentbenedek, Nyárádszentlászló, Nyomát, Sárd (Benkő 1868–69, 24), Sóvárád, Szentháromság és Vaja.

„A belföldiek [a Székelyföld belsejében élő románok] tulnyomó nagy száma teljesen megmagyarosodott és pedig sokkal határozottabb mértékben, mint a hunyadmegyei székelyek [!] eloláhosodtak. Náluk az egy valláson kívül már misem emlékeztet fajukra, mert nyelvökön kívül nagy részök életmódját és ruházatját is egészen a székelyekéhez idomította, vegyes családot alkotott és roszt néven veszi, ha nem tartjuk tiszta és jó székelynek.” (Kozma 1879, 76–77.)
„...Alcsernátonban, Bölönben, Kökösen, Papolczon és más több községben a görög keleti vallásuk románul nem beszélnek és így 1106 növendék a magyar anyanyelvűek közé volt számítandó.” (Berecz 1893, 38.)

Sok helyütt hamar gyakoriakká váltak a vegyes házasságok (pl. Backamadarason a XVIII. sz. végétől). Néhol a vallásváltoztatás is szokássá lett (pl. Pál 1999, 71, Hermann – Kovács 1999, 202), a székelyföldi görög katolikusok java pedig látogatta a r. k. templomot is (Pirigyi 1982, 133), sőt pl. máréfalván a görög katolikusok pasztorációját fokozatosan átvette a római katolikus plébános (Kovács 1999, 14).

„A faluban ma még élő volt görög katolikusok (1904–1905-ben születtek) nem emlékeznek arra, hogy nagyapáik románul tudtak volna, hogy beszéltek volna elődeik román nyelvtudásáról...” (Homoródalmáson, Oláh, 103).
Şaguna mesélte el a nagyszebeni Landstagon tartott egyik beszédében, hogy válási ügyben egy háromszéki hívet kellett fogadnia, aki magyarul kezdte a mondandóját és amikor Şaguna rászólt, hogy beszéljen románul, akadozni kezdett és pár perc alatt beleizzadt (Mester 1937, 240).

„Românii cari au locuit în comunele din interiorul şi din partea de nord şi de apus a Trei-Scaune şi-au pierdut cu desăvârşire înşuşirile româneşti, ba chiar şi limba, singurul lucru ce au păstrat românesc, este religia ortodoxă şi de aceea ei spun că țin de legea românească. Aceştia sunt români săcuizaţi. Intocmai ca săcui din Moldova, ei poartă ciobote în loc de opinci, ıturi (cioareci) albaştri în loc de cei albi româneşti. Mai mult preoţii numai slujba o fac în limba română, predicile şi toate vorbirile se face în limba Ungurească.” (Istrati 1927, 20.)

„Vezi tu, mă băiete, toţi ăştia pe care i-ai văzut în biserică, sunt Români ca şi noi, se roagă lui Dumnezeu cum ne rugăm şi noi, dar mai toţi în limba ungurească. Căci rumâneşte nu mai ştie decât câte-un bătrân, după cum i-ai auzit şi tu mai adineauri pe ăşti câţiva, cari vorgheau cu mine. ăştia mai tineri, nu-şi mai cunosc limba. Şi ce e mai grozav, ei nu se mai înţeleg nici cu părinţii şi nici cu moşii lor decât în ungureşte.” (Bölönben vagy Kökösen, nagyjából az 1870-es években. Moroianu 1938, 18–19.)

„Atmosfera din Sîmniclăuş era şovinistă. Nu ne vedeau cu ochi buni. Deşi le vorbeam limba oficială, ştiau că valahii se deznaţionalizează greu. Chiar dacă îşi pierd limba, îşi păstrează religie şi țin preot român. Cîteva sate din săcuime o dovedeau. Erau români deznaţionalizaţi, care îşi pierduseră limba, dar spuneau pe ungureşte: sînt valah greco-catolic. Unii dintre bărbaţi purtau straie săcuieşti, dar îşi lăsau cămaşa în afară, după care îi puteai cunoaşte că sînt români.” (Tăslăuanu 1976, 69.)

Az 1870-es években Ganea ortodox lelkész az erzsébetvárosi Albina-fiók segítségével hitelszövetkezetet szervezett a nagyalambfalvi 72 ortodox családnak, megvásárolták a község legelőit és felekezeti iskola felállításába kezdett.

A székelyföldi „magyar románok” a magyarosítás erős programja híveinek is kedvesek lehettek. A nyelvcserellenére ott, ahol a vallási keretek megmaradtak, megmaradt a másság tudata és az etnikus mozgósítás lehetősége is. Később, a két háború közötti „visszarománosítási” akciók sok közösségben tudatosították, hogy ellentétes lojalitások között élnek. A görög katolikusok úgy oldották fel a helyzetüket, hogy a „kis magyar világ” alatt tömegesen tértek át a római katolikus rítusra.

Bánati franciák

A „welsch”-ek (lotharingiai franciák) által lakott falvak két falucsoportot alkottak:

– Újbeseň, Szentandrás, Mercyfalva, Traunau (Cseralja)

– Szenthubert, Károlyliget, Szentborbála, Kiskomlós, Nákófalva, Nagyősz (Kardhordó 1939, 150)

Az első csoport Temes vm.-hez, a második Torontál vm.-hez tartozott.

„Eine Quelle aus 1791 berichtet, daß der röm. Kath. Seelsorger von Mercydorf der Gemeinde das Evangelium sowohl in deutscher als französischer Sprache vorzutragen hat.” (Mercyfalván, Klugesherz et al. 1987, 42.)

Nagyösz 1767-ben telepítették, 1778-ban 200 családjából 180 volt francia, ezek közül 150-ben nem értettek németül (uo.). 1778-ban francia papjuk helyére egy franciául csak rosszul tudó német pap érkezett, a hívek tiltakoztak is, a kérdés úgy rendeződött, hogy a pap megtanult franciául (uo., 452). Vasárnaponként felváltva egyszer franciául, egyszer németül prédikált, a litániákat a németeknek németül, a franciáknak latinul tartotta (uo., 453). Utódja ismét francia volt (uo., 452). 1790-ben kötötték az első etnikailag vegyes házasságot, nyolc év alatt további 38-at (uo., 454–455). 1796-ban azonban az új pap, Budovits Mátyás már nem akart megtanulni franciául (uo., 452). Még a gyónásnál is elvárta a német nyelvet, egyszer egy német litánia alkalmával a francia hívek kizavarták a templomból (uo., 453). Kérvényeket és ellenkérvényeket írtak, részletesen felmérték a falu nyelvi viszonyait, amiből a német nyelv erős térhódítása derült ki (uo., 454). 1798-ban Budovitsot elküldték, egy Breton, majd egy Antoine Bonnaz nevű francia pap követte a tisztségben (uo., 456). 1806-tól az oktatás nyelve már kizárólag német volt (uo.). 1837-ben Antoine Bonnaz plébános utódjául a lakosság beleegyezésével egy franciául nem tudó német papot neveztek ki. Ugyan 32 öregember nem beszélt németül, de ezek közül 23 kijelentette, hogy a gyónásra mégis képes ezen a nyelven (uo., 455). Ezzel a francia templomi nyelvként is megszűnt.

„Számra nézve mintegy 6000-en lehetnek, de németekkel keverve lévén, a’ gallusok nyelve nemsokára megszűnik hazánkban köznép nyelve lenni; hanem annyival nagyobb divatba jön ez az úri rendnél” (Fényes Elek: Magyarország statistikája I., 32 – idézi Palásti 1958, 160).

Szenhuberten az 1870-es években temették el az utolsó franciául beszélő lakost (Kardhordó 1939, 457).

A legtovább Nagyöszön állta a sarat a francia nyelvhasználat, itt 1896-ban Raoul Chélard néhány öreggel még tudott franciául beszélni (Palásti 1958, 160).

Francia jövevényszavak a bánáti német nyelvjárásokban: *allegger* ’egészséges’, *Kree* ’taréj’, *in mutjee* ’félig’, *Anduddle* ’hurka’, *rigole* ’mélyszántást végez’, *flettierre* ’kér’, *kascholiere* ’hízeleg’ stb. (Klugesherz 1987, 544).

Lutheránus bolgárok (Bolgárcserged)

„...locuitorilor lui nu li se spune nici Români, nici Sași, nici Unguri ori Săcui, ci Șcheii; deosebit și prin faptul că ei, vorbind românește, aparțin bisericii luterane.” (Mușlea 1928, 1.)

Viseletükben a bolgárok nem tértek el a környékbeli és falubeli románoktól (uo., 5).

„Ea trebuie să fi fost mult mai puternică altă dată, pe când se vorbea încă bulgărește în sat. Astăzi nimeni nu mai știe limba aceasta. Dar amintirea acelora care o vorbeau curent nu mai departe decât acum 50 de ani, trăiește încă între Șchei.” (Uo.)

„Cantorul Flueraș (zis Pereș, de 71 de ani), ni spunea că bunica lui zicea în loc de »soră adu-mi straița« - *sestro teghiete bogotu*. „La căciulă înainte îi ziceau: *guj*, la bou: *volt*, la vacă: *crauva*, la „furcuță”: *vulțădă*, – ne asigură Iuga Pătru lui Pătru, cel mai bătrân om din sat (82 de ani).” (Uo., 5–6.)

„Tinerii n’ar mai ști absolut de loc *bolgărește*, dacă slujba bisericească și obiceiurile n’ar fi reușit să-i facă și pe ei să rețină unele cuvinte, așa de stălcite și acelea, din limba strămoșilor.” (Uo., 6.)

„Îi întrebi cum vorbeau înainte. Bătrânii zic *șchinește* (numai Iuga și Flueraș, câte-odată). Tinerii spun *șcheiește*. Numai de tot rar am auzit de *bolgărește*.” (Uo.)

A kántor 1848 előttre tette a nyelvcseré idejét (uo.).

Azt mesélték, hogy 1848 előtt, a jobbágyság alatt heti négy napot Csanádon és Örményszékesen szolgáltak a grófnál, ott pedig „*Domnii* i-au oprit să mai vorbească bulgărește, îi băteau cu biciul.” (Uo., 7.)

Flueraș szerint is „Dinintre de 48 s’o k’erdut limba” (uo., 8).

A helybeliek szerint azért vették föl a környező falvak nyelvét, hogy lakóikkal megértessék magukat (uo.).

Kb. a XIX. század közepén a faluba beköltöző (g. kat.) románok kezdtek összeházasodni a bolgárokkal (vagy áttértek a hitükre vagy nem) – Iuga bácsi szerint 1836-ban még csak négy román család élt a faluban, később többen lettek (uo.).

A 20-as években már gyakoriak voltak a vegyes házasságok (uo.).

Az istentisztelet lefolyása Ljubomir Miletics szerint: „Preotul citește rugăciuni în nemțește, apoi »apostolul« în românește. Urmează »credeul« în bulgărește, cântat în cor de toți cei de față. O rugăciune și un »exordium« spuse de »domnu popa« în românește – apoi toți cântă bulgărește »Christus je stanal gore«. »Tatăl nostru« și evanghelia în românește – tot astfel și predica – și slujba se termină cu un cântec bulgăresc.” (Uo., 11.)

Egy csergedi elmondta, hogy gyermekkorában még a Miatyánkot és a többi imádságot is bolgárul mondták, de az ev. egyház elve szerint azután bevezették a templomba azt a nyelvet, amelyet a nép megért (uo.). **A bolgár énekeket a többség természetesen nem értette.**

Örmények

Különösnek tűnhet, hogy a főként román környezetben fekvő szamosújvári örmény kolónia hogyan magyarosodhatott korszakunk kezdetére el nyelvileg. Ráadásul Erdélybe érkezésükkor magyarul nem, de

románul beszéltek, hivatalos érintkezéseikben a hatóságokkal a román nyelvet tudták használni.

A nyelvjárásuk a sok évszázados külön élete alatt elég sajátossá fejlődhetett ahhoz, hogy a lelkigondozásukra küldött mechtarista szerzetesek örmény nyelvi normáját idegennek érezzék, ami gyorsíthatta nyelvcserejüket. Az örmény polgárság elitjét jelentő marhakereskedők Erdély összes marhavásárait bejárva fölvásárolták a sovány marhákat, azokat hajcsáraikkal fölhajtották az Alföldön bérelt legelőikre, az év nagy részét a bérleményeiken ("pusztákon") lévő udvarukban töltötték, magukkal vitték az örmény gazdatisztet és szakácsnőt, de a kövér marhákat maguk is rendszeresen elkísérték a pesti, bécsi, sőt távolabbi vásárokbá és csak november és január között laktak Szamosújváron. Később lassanként megvásárolták korábbi bérleményeiket, letelepedtek ott és nemességet is szereztek. 1901-re már csak 6 marhakereskedő család lakott Szamosújváron (Szongott 1901, 1, 312–14).

"Virtuosos ember volt a régi világban az öreg Tuzsi J., a ki egyebekben arról volt főként nevezetes, hogy huzamos időn való magyarországi tartózkodása folytán, mint gondviselő (pusztázdsi – pusztai ember) igen szépen, valódi debreceni dialektusban beszélt magyarul. Élete vége fele, mint annyi más jó örmény, visszajött ő is Szamosújvárra, meghalni." (Bányai 1902, 1, 73.)

Bányai szerint a leggazdagabb szamosújvári kereskedők egész Nyugat-Európával üzleteltek: "Minősítvényi táblázatukban ma is olvasható, hogy legalább *öt nyelvet* mindenik beszélt..." (Uo., 2, 6.)

Náluk szélesebb réteg volt azonban a kalmároké (divatáru, szövet, fűszer és vegyesáru, báránybőr), közülük is megkülönböztethetünk nagykereskedőket (akik Pestre és Bécsbe jártak áruért, földolgozott bőrt vittek eladni Debrecenbe és Pestre), kiskereskedőket, boltosokat (akiknek boltjuk volt, de vásárokra is jártak) és sátorosokat, akik csak vásárokra jártak. (Szongott 1901, 1, 314–15.)

"Írni, olvasni majdnem mindegyik tudott s nem is volt igazi kereskedő, a ki *legalább* három nyelvet nem beszélt." (Bányai 1902, 2, 6.)

A nagykereskedők több esetben is vegyesházasságra léptek katolikus magyar lányokkal (bár az etnikai exogámia tilalmára külön szólásuk is volt – uo., 2, 423).

"Az első osztály leggyorsabban asszimilálódott s miután egy nagyobb hányada az örmény központokon kívül, a magyarság közé beékelve élt, csakhamar előnyös pozíciókhoz jutott s annál könnyebben átvehette a magyar szokásokat, mert maga is magyar műveltségen nevelkedett. A Szamosújvárról és a többi telepekből való kiköltözés után, körülbelül a harmadik generációban következett be a »magyarországi« örménységnél ez az asszimiláció s ezen kiköltözött családok sarjai alkották meg első sorban az új típust, az *örmény gentryt*, mely később az örmény fajszokások és hagyományok elfakulásával még a központi jellegű kolóniákból is kapott és kap erősséget." (Uo., 2, 7.)

Az örmény papok elsősorban a gyulafehérvári teológiát végezték, a helyiek gimnáziumba főként a kolozsvári piaristákhoz jártak, jogot a marosvásárhelyi ítélőtáblánál gyakorolhattak.

Örmény polgárok hamar beköltöztek Kolozsvárra és Marosvásárhelyre, ahol jelentős rétegét alkották a vagyonosabb lakosságnak. (1902-ben Bányai Elemér számítása szerint 1400-1600 örmény élt Kolozsváron, de külön egyházi szervezet nélkül, uo., 2, 8.)

"Így például a város legnagyobb kereskedői örmények, de ugyan ki gyaníthatná ezt? – hiszen még nyelvöket is elfeledték!" (Kolozsváron – Reclus 1874, 454.)

„...magyarul mindenik jól tud; nemzeti nyelvüket kevésbé használják.” (A marosszéki örményekről, Benkő 1868–69, 24 – összesen kb. 200-an.)

A tímárok nem örmény munkásokkal dolgoztattak. (Szongott 1901, 2, 306.)

1742-ben települtek be Szamosújvárra a ferencesek.

1791-ben Erzsébetvárost mint magyar (vármegyei területen lévő) várost nevezték ki szabad királyi várossá, melynek ügykezelési nyelve a magyar lett és magyar iskolákat tartott fenn (Ávedik 1896, 152, 192).

1781-ben Szamosújváron Rosa Ferenc lett a magyar és német nyelv tanítója (Szongott 1901, 2, 65), ugyanekkor Erzsébetvárosban 1781-ben magyar, örmény és német tanító (Ávedik 1896, 160).

"A trivialis iskolában nálunk csak magyarul tanítottak..." (az 1780-as években).

1797-ben a magyar Tóth János (uo., 65–66), 1803-ban a román Benai Simon lesz a magyar nyelv tanítója (uo., 65).

1799-ben Gálffi Ferenc és Cziriák Ignác magyar tanítók.

A XIX. sz. elejéig a hivatalos iratokat örményül vezették (Szongott 1901, 2, 415.).

"A kereskedők »deftereiket« [könyvvitel] mindnyájan örményül vezették; de egy 1830-ban kelt rendelet ezt megtiltotta. Azért a tanács felírt a kormányshoz és kérte, hogy »sub rigillo magistratului« ezután is anyanyelvén írassák deftereiket; mert »sem a kereskedők, sem legényeik, sem az adosok, az örmény nyelven kívül mást – nem tudnak; aztán a kereskedés ebben a városban többnyire örmények közt folytatatik, pereik is az itteni első forum előtt igazítatnak; a tanács pedig az örmény nyelvet jól érti«..." (uo., 2, 96) – vagyis írni-olvasni ekkor csak vagy leginkább csak örményül tudtak.

"They have two languages, – the popular (Volks) idiom, and the Schrift Sprache, or written tongue. The sermons are preached in the former, but the ritual is always in the language of the scribes." (Boner 1865, 26. fej.)

"Magyarul jól beszélnek." (Szentiváni 1986, 196.)

„Apám folyvást beszélt örményül, engem is oktatott Karácson bácsi s tán sokra vittem volna, de kiütött a nagy kolera s beköltöztünk Kolozsvárra.” (Teleki 1880, 216.)

Szamosújváron az 1830-as években már „csak az alsóbbrendűek beszélnek örményül” (Rácz János: Szamosújvár. Regélő 1843, II., 46. sz., 37, idézi Miskolczy 1987, 73.)

A szamosújvári lányiskola az 1840-es években lett magyar tannyelvű.

1841-ben a Raphael Gharamian által alapított erzsébetvárosi középfokú iskola alapító okmányában az örmény mellett a magyar nyelv tanítását is feladatul vállalta (Ávedik 1896, 174).

„Nyelvöket mit behozának [az örmények] ma is beszélnek, de magyarul a nem született magyarok között ők beszélnek legtisztábban. Ugy hogy ha miséjüket nem tartanák örményül mahólnap kimenne divatból az egész örmény nyelv.” (Kőváry 1847, 190.)

„A csak 20 ezres számú, de nagy múltú örmény katolikus közösség szintén etnikai autonómiára törekedett. Szamosújvár székhellyel a 18. század elején felfüggesztett erdélyi örmény katolikus püspökség visszaállítását kérték. Szamosújvár polgármestere és örmény rítusú esperese, valamint Şuluţiu és bizonyos udvari körök is támogatták a javaslatot, de Haynald elutasította azt ad limina jelentésében. Ő a – különben erősen román érzelmű – Ioan Alexi szamosújvári görög-katolikus püspök véleményét kérte ki az örményekről. Alexi pedig azt válaszolta, hogy a legtöbb örmény már csak magyarul ért, ezért nem lenne értelme az örmény nyelvű prédikációnak. Haynald örmény esperesei, még ha jól tudtak is magyarul, latinul leveleztek Gyulafehérvárral; a királyföldi esperesek pedig németül. Igényüket a jogi különállásra legalább ilyen formában tudtára adtak Haynald kancelláriájának. A többi egyházmegyei pap rendszerint magyarul levelezett.” (Niessen 2001, 109–110.)

1850-ben az örményt a szamosújvári elemiben tantárggyá minősítették át (Szongott 1901, 2, 57).

Gábrus Zakariás a XIX. sz. közepén még örmény nyelvű könyveket írt (Kádár 1896, 471–3).

Saját örmény betűs nyomdájuk nem volt, az első nyomdát Szamosújváron 1855 és 78 között a g. kat. püspökség állította föl. 1862-ben Szamosújváron magyar tannyelvű örmény katolikus gimnázium nyílt.

„Az intelligencia legtöbb tagjánál a *Vasárnapi Újság*ot, a *Korunkat*, a *Közlönyt* és a *Képes Újság*ot látjuk, román szépirodalmi vagy politikai lapot pedig semmit.” (A szamosújvári román értelmiségről a Familia 1860-as évek második feléből való megállapítását idézi Ábrahám 2004, 428.)

A kiegyezés után az örmények által folytatott hagyományos kereskedelem válságba került.

„...az oltáron örmény könyvek láthatók, melyeket némelyek tán tudnak olvasni, de csak kevesen értenek.” (Reclus 1874, 470.)

„Szamosújvár sincsen kivéve, noha ott az átalakulás másképp történik, úgy, hogy a magyar örménység, a mióta ama szégyenletes nyűg alól (mely nem engedte meg, hogy birtoka legyen) felszabadult, birtokot vesz, és elköltözik, helyét pedig oláh elemek foglalják el!” (Herman 1877, 121.)

1882. **Áfgánistán Vártán ürmíny-magyar kalendáriuma** (Törös – ered. Marosán – Tivadarnak a Bolond Istókban is megjelentek Áfgánisztán-levelei).

Műfajából adódóan a saját közönséghez szól, mégis adomázó kedvvel hangsúlyozza lépten-nyomon a csoport egzotikumát, mintha az összmagyar olvasóközönségnek írta. Valójában az örménység mint *couleur locale* ad absurdum vitelével a szamosújvári örmény olvasót fölemeli a magyar nemzeti látószöghöz, és lokális identitását mint szerethető, megbocsátható egzotikumot tudatosítja benne, amelynek megtartásával nem teszi kockára a nemzethez való tartozását.

A mezősegi *a-zó/i-zó* nyelvjárást „örményes” beszédmódként állítja be, a kalendárium nagy része ebben a nyelvjárásban íródott, néhány írás azonban hangsúlyosan köznyelvi, nyelvjárási elemektől mentes. A saját nyelvalkotású, a mezősegi ejtés szerinti írásmód miatt első olvasásra rejtélyes szóalakokkal is az egzotikum hatását erősíti (pl. az alcímben előforduló *iszmazgásakkal* ‘észmozgásokkal’). Azokat a maradék örmény nyelvi elemeket, melyek vsz. megmaradtak a szamosújvári köznyelvben, alkalmazza és meg is magyarázza (*bizdig* ‘kicsi’, *Hiszus* ‘Jézus’, [az angolokkal ellentétben] “...mink a húst hijjuk misz-nek.”, a hurut nevét valami betegség lopta el – 9, *Áhácsá derder!* ‘Tisztelendő úr!’ – 46).

Magyar népies versek, rigmusok örmény fordításban és hasonlók makaronikus átdolgozásban (bár azon kívül, hogy mezősegi ejtés szerint írja át őket, leginkább csak román jövevényszavak akadnak bennük).

„Szamosújvár városában az örménység legszegényebb és alsóbb osztálya már is saját örmény nyelve mellett mondhatni inkább csak az oláh nyelvet beszéli s úgy azok eloláhosodására kevés alkalom és idő kell.” (A dési főjegyző jelentése a szolnok-dobokai főispánnak 1885-ben. Ellenezte a g. kat. püspöki székhely Szamosújvárra tételét, mert féltette a várost az elrománosodástól. Inkább egy tiszta magyar városban – nyilván Kolozsvárt – vélte volna helyesnek felállítani a püspöki székhelyet. Lungu 1993, 299.)

„Semmi segítyt nem vettünk igénybe, mivel a város, mint kegyúr által fenntartott magyar nyelvű és tökéletes magyar jellegű gimnázium, fiu- és leány népiskola és kisdédóvoda van városunkban, amely iskolák a magyar nyelv és magyar nemzeti jelleg terjesztésében küldetést teljesítenek, amennyiben a közeli és távolabbi vidékekről a tanulóknak 55-60%-át adó oláh gyermekek jönnek tanulni s itten elsajátítják a magyar nyelvet s neveltetnek tiszta nemzeti szellemben (az EMKE-választmány 1889-es beszámolója, Sándor 1910, 199).

Zuboly, amikor „örmény zsargonban” ír, valójában szintén mezősegi nyelvjárást ért alatta, néhány örmény kifejezéssel (pl. *hapár* ’sógor’) – *valukra* (’valókra’), *termiszettye*, *türvinhez*, *főbiru*, *ellupták*.

„...hamisítatlan örmény zsargonban, az *u* és *o* betűk felcserélésével, így nógatta elmaradt társait:

–Fu(o)ssatak, fu(o)ssatak és szo(a)rjatak virágakat a pöspek elejibe.” (Bányai 1902, 1, 40.)

A postahivataltól jobbra futó János utcát régebben főleg örmény hentesek, mészárosok lakták – „...ez egy külön világ volt, az igazi örménység világa [...] a helyi hagyományokat és szokásokat, a nyelvet, viseletet stb. ezek tartották fenn a mai napig...” (uo., 2, 408).

tudós armenológia – Armenia

„Örményül értekezett Lukácsi [Kristóf] egy emberrel, a kit kénytelen volt több ízben félbeszakítani, mert a jámbor még azokra a fogalmakra sem használt örmény szót, melyek a szamosujvári dialektusban maig is élnek.

–Miféle nyelven beszélsz, te szerencsétlen?

–Örményül instállok.

–Hogy a tatár vitte volna el a nyelvedet. Nem elég, hogy a társaid összeloptak mindenféle szavakat az örménybe, de te már valóságos rablást csinálsz!” (Bányai 1902, 1, 78.)

„A magyarországi örménység létszáma jelenleg huszonöt-harminc ezer között áll.” (Uo., 2, 8.)

1880-ban az 1757 Szolnok-Doboka vármegyei örmény anyanyelvű lakosból 92 főt még egynyelvűként írtak össze.¹

„Az utolsó örmény Szamosujvárt él, neve Zárug Dani, foglalkozása »alkalmi napszámosság«, nevezetessége pedig abban vagon, hogy ő az egyedüli ember a magyarországi örmények között, a ki csak örményül beszél.” (Bányai 1902, 1, 160.)

„–Pérne zinke Dani!

Erre ajkai is megnyíltak:

–Thah pakaj *fenébe*!

Ekkor derült ki, hogy a káromkodás kedvelt szólamait már ő sem képes a saját szókészletéből fedezni, pedig ő etnográfiai unikum, a magyarországi örménység fehér hollója – *az utolsó örmény*.” (Uo., 161–162.)

Úgy látszik, az örmények által használt magyar nyelv kevés örmény interferenciát, kevés jövevényszót őrzött meg (a kortárs szerzők nem tesznek említést jellegzetes örmény "akcentus"-ról, vagy a mezősegi nyelvjárási jegyeket vélik "örményes"-nek). **Ez gyorsan lejártszódott és ún. "tökéletes" nyelvcsere utal, amelyet már a magyar nyelv széles körű és magas fokú ismerete előzött meg** (vö. Thomason – Kaufman 1988).

“Különleg említést érdemlenek az örmények, kik sápitó nyelvök hangejtéseiből mértékszeresebb nyelvünkbe semmi beljegyet nem visznek át, noha ők és más nemzetek is nem mindenkor kerülhetik el azt.” (A tordai örményekről, Téglási Ercsei 1837, 311.)

Gyergyószentmiklóson 1812-ben az örmények örményül, magyarul és románul beszéltek (Tarisznyás 1982, 222).

1873-ban a megszüntették az Örmény tizest és ezzel az örmények kereskedelmi autonómiáját is (uo., 249).

1881-ben megszűnt a külön örmény iskola, ahol még örmény írás-olvasást is tanultak (uo., 222).

„Astăzi nici un Armean din Giurgeu nu vorbește și nu cunoaște limba străbunilor, după cum nici un Român din comunele secuești de aici nu vorbește și nu cunoaște limba strămoșilor.” (Chindea 1930, 25.)

Szépvízen “...az 1820-as évek után gyakorlatilag megszűnt az örmény írás és beszéd...” (Száva 2003, 19). 1869-ben az örmények magyar anyanyelvűek voltak (Orbán 1869a, 75). Az 1880-as évekig örmény nyelvet is tanítottak (Bogos 1997). 1910-ben államosították az örmény iskolát (uo.).

„**Minthogy Topliczán örmények vannak, itt a magyar nyelv nem ritka**, sok mesterembernek a czégje magyar fölírást mutat.” (Hunfalvy 1887, 122, 217.)

Szatmári svábok

- **Egy nyugati, többé-kevésbé összefüggő falucsoport a vegyes lakosságú Nagykároly körül:** Csanálos, Csomaköz, Érdengeleg, Gilvács, Kálmánd, Kaplony, Kisdengeleg, Mérk, Mezőfény, Mezőpetri, Mezőterem, Nagymajtény, Szaniszló, Vállaj. **Ezekben a falvakban a nyelvcsere a korszak végére lejártszódott**, az egyetlen Mezőpetri kivételével.

“Azon helységek, melyek Nagy-Károly körül fekszenek, mint Fény, Csanálos, Kaplyon, Vállaj, Majtény, Mező-Petri, Szaniszló, Mérk a’ magyar nyelvben meglehetősen előmenetelt tettek, úgyhogy már magyar predikációk is tartatnak változtatva, de a’ Bikaljai német faluk magyarul úgy szólván semmit sem tudnak, Bélteken azonban a’ lelkészek buzgó törekedése következtében szép nyelvünk mind inkább honosulni kezd.” (Fényes 1839, 267.)

A mérki svábok és a g. kat. ruszinok 1864-ben már magyar nyelvűek voltak (Sörös Sándor jegyző, Mizser 2001, 243).

Csanáloson először 1827-ben jelent meg a faluban használt nyelvként a német mellett a magyar és a XX. sz. elejére lezajlott a teljes nyelvcsere (Bura 2001, 21 – a többi sváb falura ld. az egyházmegye sematizmusait).

“...nekem azt mondták, hogy 1920 táján, a templomból kijövet svábul beszéltek egymás között az emberek, amit a fiatalok alig-alig értettek.” (Kaplonyban, Tempfli 1996, 247.)

Stabilabb volt a mezőpetri kétnyelvűség: „Bis um 1920 war die sprachliche Situation relativ unproblematisch: Die ganze Familie benutzte den schwäbischen Dialekt, die Sprache der Kirche und der Schule war aber schon seit Ende des 19. Jahrhunderts ungarisch. Bevor die Kinder in die Schule kamen, sprachen sie nur schwäbisch, vom Ungarischen lernten sie nur den Grundwortschatz. In der Schule erlernten sie auch das Hochdeutsche.” (Rácz 1999, 384.)

„Mezőpetriben a második világháborúig legtöbben megőrizték sváb anyanyelvüket, hiszen az

»Umgangssprache«, vagyis a köznyelv és az utca nyelve sváb volt, míg Nagymajtény, Kaplony, Csomaköz vagy Csanáros már nem beszélt és nem tudott svábul, legfeljebb néhány öreg ember.” (Merli 1999, 186.)

- **Egy keletebbre fekvő falucsoport:** Erdőd, Gyöngy, Királydaróc, Krasznabéltek, Krasznasándorfalu, Nagymadarász, Nagyszokond, Szakasz, Töketeribes. **Ezekben a falvakban a nyelvcseré elkezdődött, de a korszak végére még nem vált befejezett ténnyé.** Egyes falvak németisége (Erdőd, Nagymadarász) már inkább magyarul beszélt, az egymás mellett, legkeletebbre fekvő Szakasz/Sagas, Krasznasándorfalu/Schanden és Nagyszokond/Sukunden) németisége egyértelműen német nyelvű maradt.
- Elmagyarosodott az előbbi falvakból kirajzó, távolabb fekvő Nántú és a Szilágy megyei Tasnád valamint a Szamos bal partján Józsefháza sváb lakossága. „Az érmelléki (tulajdonképpen tasnádvidéki) *svábok* érdemelnek még említést; hanem ezekről etnográfiai különlegességeket nem igen jegyezhetünk föl. Napról-napra jobban elmagyarosodnak...” (Boér 1899, 28).
- Teljesen német nyelvű maradt a jóval keletebbre, a Bikalján, túlnyomórészt román környezetben fekvő Alsóhomoród (Hamroth), Szinfalu (Scheindorf) (Tom 2004) és Barlafalu (Burlescht) német lakossága.

Nyelvcseréjük okai:

♦ a környezetükben élő magyarok

Tiszta sváb falvak: Csanáros, Kálmánd, Mezőfény, Nagymajtény, Alsóhomoród, Krasznasándorfalu. A svábok magyarok mellett éltek pl. Kaplonyban, Mezőteremben, Mezőpetriben, Szaniszlón, Érdengelegen, Csomaközben. (Más falvakból – Kálmándról, Erdődről, Krasznabéltekről – a Károlyiak még a XVIII. sz.-ban máshová telepítették a magyar, Krasznasándorfaluból a román lakosságot.) A sváb falvak szomszédságában erős református magyar közösségek éltek (pl. Börvely, Bere, Szentmiklós, Gencs, Krasznamihályfalva, Géres, Ákos), sőt katolikus magyarok is Kaplonyban, Irinyben, Érdengelegen, Érendréden és Érkörtvélyesen. "Ennek a magyar etnikumnak a tagjai [a ref. reliktummagyarság] – tekintetbe véve a svábokkal szembeni, kezdetben mindenképpen ellenséges magatartását – nem tanultak meg németül és ha közlekedni akartak egymással, a sváboknak kellett magyarul beszélniük.” (Tempfli 1996, 248.)

“A szomszédsággal szükségszerű érintkezés kihatásaiban nem maradhatott el. A károlyi járás svábjai magyar, az erdődiek magyar és román nyelvi ismeretel sajátitanak el hosszú százhusz év alatt.” (Szolomájer 1926 37.)

Magas volt az **etnikailag vegyes házasságok** aránya: Krasznabélteken 1875 és 1900 között 27 házasság német családnévű nőlegény és magyar családnévű menyasszony között (Kardhordó 1928, 346), Kaplonyban 1810 és 1870 között 110 nemzetiségileg vegyes házasság (főként a r. k. magyarokkal voltak, Tempfli 1996, 247–248), 1871 és 1926 között 98 ilyen házasságkötés (Kardhordó 1928, 347), Alsóhomoródon 1791 és 1926 között 35 (uo., 384), Nagymadaráson 1886 és 1926 között 14 (uo., 385), Barlafalván 1865 és 1926 között 11 (uo., 384), Szaniszlón 1864 és 1926 között 81 (uo., 502–503).

Korán igény mutatkozott a magyar nyelvtudásra: „A vakációról visszatérő petri tanulóktól megtudta Haas püspök, hogy a falu népe zúgolódik, mert Schnabel csak egy nyelvet beszél, és pedig németül.” (Az 1860-ban Mezőpetribe helyezett Gottfried Joseph Schnabel tanító, Merli 1999 185.)

♦ A német középiskola hiánya megakadályozta (az irodalmi németet beszélő) német értelmiség kialakulását (Tempfli 1996, 245–46).

A Szatmárra, Váradra elszármazott és elmagyarosodott diplomásokkal (papok, tanítók, tanárok, tisztviselők, orvosok, mérnökök, óvónők) való kapcsolat, azok "ideológiai munkája" (Szolomájer 1926, 40–41).

“Családok magyarul tanítják beszélni gagyogó gyermekeiket; a magyar nyelv bírása művelődést jelent! Ez volt falvainkban a közfelfogás. Ujságot rendelnek, olvassák...” (Szolomájer 1926 39).

“Az öregek kezdetben nehézkesen, a fiatalok később mind könnyebben sajátították el, miután a magyar írás-olvasást 120 évi ittlét után az iskolába is bevezették. Nem hatósági kényszerből, hanem a maguk okos, józan belátásából. A 70-es években számtant, később más tárgyakat is németül és magyarul tanultak. Több családnál, az otthoni társalgás részben magyar. Az apa fiával, a legény társával magyarba fog, miközben a katonaságtól hazatérők magyar dalokat énekelnek, s mert új és dallamuk kellemes, tanulják az itthoniak.” (Uo., 38.)

♦ A magyarosodás fontos oka, hogy a szatmári sváb nyelvjárás (egységesen baden-württembergi felső-sváb alemann) kölcsönösen érthetetlen a többi magyarországi német nyelvjárással és az irodalmi némettel (Szolomájer 1926 39).

♦ Korai bekapcsolódásuk az árutermelésbe

„A Bach-korszak utáni időkben a svábok már szükségét érezték, hogy gyermekeik a német anyanyelv mellett az állam nyelvét is ismerjék, hiszen ha bementek a nagykárolyi piacra, ott már mindenki magyarul beszélt. Ez

tűnik ki Haas püspök és Stettner plébános levelezéséből, mely velejárója volt az akkori kor követelményeinek és szellemének Nagykároly vidékén.” (Merli 1999 168, vagy a margittai, tasnádi piacon, a szatmári, debreceni vásáron – uo., 186.)

„A Fényen át vezető országút Szatmárt és Debreczent kötötte össze. E két gócpont között állandó volt a szállítás, miben a fényiek nagyon is részt vettek, s ha úgy van, hát milyen nyelven értethették meg magukat Szatmártól a nyírségen át Debreczenig.” (Szolomájer 1926, 38.)

„Milyen nyelven beszélt és beszél egymással ma is a nagykárolyi piacon a vezendi román és a petri sváb? Magyarul.” (Merli 1999 183.)

„Nagykároly vidékén Mezőpetri és Kisbesenyő volt az a két helység, mely identitását, sváb anyanyelvét és régi hagyományos szokásait leginkább és legtovább megőrizte. Ez azzal magyarázható, hogy a várostól messze fekvő falvakban a nyelv egészen mostanig élt és él (Szinfalva, Nagyszokond, Alsóhomoród, Sándorfalu). [...] Csanálos, Kálmánd, Kaplony, Mezőfény, Nagymajtény és Mezőterem hamarabb váltott nyelvet, mert a városhoz közelebb feküdtek. Szaniszló, Csomaköz katolikus svábjai később települtek be, kisebbségben voltak a református magyarok és románok között, így hamar beleolvadtak a magyarságba, nem vallásilag, hanem nyelvileg.” (Merli 1999 183.)

◆ az egyház és az iskola

Mezőpetri első plébánosa, a szlovák Kompán György (1743–55) jól beszélt németül (Merli 1999, 152) – a filiákban (Irinny, Érdengeleg, Érendréd, Érkörtvélyes) lakó katolikusok viszont magyarok voltak, magyarul is kellett tehát néha prédikálnia (uo., 184).

„Az 1880-as évektől a templomba is bevezetik a magyar nyelvet, egyik vasárnap német, másik vasárnap magyar volt a prédikáció és az ének a templomban.” (Uo., 185.)

Kaplonyban 1748-ban a plébános magyarul is prédikál, részint a magyar r. k.-ok, részint a magyar anyanyelvű g. kat.-ok miatt (Tempfli 1996, 250), 1776-ban magyar szentbeszéd csak nagyobb ünnepeken (uo.), 1834-ben a svábok már szoktak magyarul is beszélni, a prédikációk nyelve egyszer német, egyszer magyar (uo.), 1864-ben az egyházi nyelv magyar és német (uo., 251). „A 80–90-es években a templomi ének, szent beszéd magyar–német. Előbbi nem igen értették a legöregebbek, utóbbit a fiatal nemzedék. Az egyház azonban mindkét fél javát kereste, s mindkét nyelvet használta imában, énekekben, tanításban. Az iskola is magyarba megy át német írás–olvasással, mivel a szülők csecsemő gyermekeikkel is magyarul beszélnek több helyen. Kidőlnek aztán az öreg tölgyek, nyomukba újabb nemzedék lép s a viszonyok e korhatása e falu népét magyar nyelvűvé teszi.” (Szolomájer 1926 37.)

1808-ban a tanulmányi alap szerződést kötött Mezőpetri faluval, mely szerint a tanító fizetésének egy részét átvállalta annak fejében, hogy az magyarul is tanítson (Merli 1999, 169).

„Ha itt tekintetbe vesszük, hogy úgy a felnőttek, mint a gyermekek a 19. század elején a családban és az utcán egymás közt csak svábul érintkeztek, és a tanítók vagy egyáltalán nem, vagy csak gyengén tudtak magyarul, kevés eredménnyel járt ez a magyar nyelvű tanítás. A tiszta sváb falvakban, mint Petriben is, lassan haladt a magyar nyelv tanítása. 1833. május 25-én Hám püspök kérte a fényi iskolában a tanítótól, hogy olvasni és énekelni magyarul is tanítson. Ez még csekélység, hiszen ennél sokkal többet követelt és követel mindenhol az állam a nemzetiségi iskoláktól. Közben a szülők is kérték az állam nyelvének gyakoribb tanítását, így 1868-ban a megyében már csak 3 helységben volt német tanítás és 24 helyen magyar–német, tehát kétnyelvű. Ebben az elején még a német volt túlsúlyban, később azonban mindinkább elmaradt. A századfordulón már csak a délutáni két óra maradt a némettanításra.” (Uo.)

„An der Jahrhundertwende wurde das Deutsche bereits als Fremdsprache unterrichtet, denn die Sprache des Schulunterrichts war schon das Ungarische.” (Mezőpetriben, Rácz 1999, 380.)

Csanáloson 1876-ig kizárólag német volt a tan nyelv, akkor vezették be a magyart mint tantárgyat, 1904-ben az iskola már kizárólagosan magyar tannyelvűvé vált (Bura 2001, 72).

Vállajon „Már egyre nagyobb arányú a magyar nyelvű oktatás, a [z ezerkilencszáz]húszas évektől a német már el is marad.

Láng Gyula esperes, aki már a prédikációit is felváltva németül és magyarul tartotta, fő elve volt, hogy »magyarul kell beszélni, tanulni, mert ez a haza ad nekünk kenyeret«”. (Kardos 2000, 167.)

„1896-ban Szatmár megyében már csak egy iskolában volt a tanítási nyelv a német.” (Merli 1999, 169.)

A szatmári egyházmegye 1904-es centenáriumi schematismusa szerint kizárólag magyar nyelvű plébániák Nagykároly, Szaniszló, Mérek, Kaplony, Kálmánd, Vállaj és Nagymajtény, magyar és német nyelvű plébániák Csomaköz, Fény, Mezőpetri, Mezőterem, Alsóhomoród, Erdőd, Krasznabéltek, Madarász, Nántű, Sándorfalu, Szakas, Szinfalva, Töketeres, Barlafalu és Józsefháza.

Az újabb generációk magyar nyelvjárásában Teiszler Pál a következő jelenségeket tulajdonította a német nyelvi szubsztrátum hatásának: a hosszú magánhangzók rövid ejtése (nincs hosszú–rövid megkülönböztetés), illabiális á, *öü* diftongus helyett *öi*, *-li* kicsinyítő képző, sváb jövevényszavak (Teiszler 1973).

„Sőt már szüleink sem tudtak svábul. Jobban mondva szavakat tudtak (még magam is több, mint ötszázat számoltam

össze belőlük középiskolás koromban), de ők már ezt is az időközben elsajátított magyar nyelv szókinccsének tudták be.” (Kaplonyban, Tempfli 1996, 244.)

Aradi németek

„Magyarország német anyanyelvű városi lakosságát az osztrák kormány hajtotta a magyar nacionalizmus karjaiba, aminthogy bizonyos, hogy a habsburgi monarchiában levő német nyelvszigeteknek mindenkor a bécsi osztrák igazgatás ártott legtöbbet. Az ötvenes évek osztrák kormánya megfosztja a városokat autonómiájuktól, melyet a magyarok mindenkor érintetlenül hagytak, polgármesterré idegenből hozott hivatalnokokat, többnyire cseheket nevez ki, a városi birtokokat adóteherrel és hiányos kártalanítással eladósítja s általában a várost a vármegyével ugyanazon nyomás alá helyezve, a magyar nemességet és a német polgárságot még akkor is egymás karjaiba taszítaná, ha azok már 48-ban egymásra nem találtak volna. A polgári fiatalság Bécs ez esztelen »germanizálására« választul leveti németiségét és tüzes magyarrá lesz. A Bach-korszakban az osztrákgyűlölet központjai a városi municipiumok. Pesten a polgárlányok magyarul beszélnek, osztrák tiszt nem kap köztük táncosnőt s a vén polgárok panaszkodnak, hogy fiaik a németnyelvű iskolában elfelejtenek németül, mivel egymásközt csak magyarul beszélnek. A város asszimilálódik az országhoz s a polgárság magáévá teszi a köznemesség nemzeti érzését és liberális hangulatát.” (Szekfű 1989, 168–169.)

Az Alföld keleti szegélyén elhelyezkedő városok közül Arad német lakossága esett át nyelvcserén, a bánáti városok németisége csupán részben kétnyelvűsödött.

„A XVIII. század utolsó évtizedeiben Arad még egyáltalában nem volt magyar város. Inkább szerb–német jellegű volt.” (Somogyi 1913, 63.)

„Hatvankét évre visszamenőleg, Arad, az Alföld délkeleti részében, csak mint kincstári kamarai mezőváros, a bánáti határőrvidék határ-telepének mondható. Népeisége szerb, olá, német és magyar elemekből összeköltözött lakosságból állt. – Nyelvi érintkezésük a szerb, olá és német volt, legkevésbé a magyar. A tizenharmadik század végén, midőn számos szerb család tömegesen elköltözött a városból, a német kultus uralta a nyelvet a társadalom rétegeiben és csak lassu fejlődéssel hajlott a magyarosodás felé. A magyartársalgási [sic] nyelvet az aradi ur osztály és a vidéki birtokosság tartotta fenn, amidőn a 48-iki idők után a kaszinót megalapította.” (Györgyössy 1896, 4.)

A reformkori politikai pezsdülés idején gyakran tartózkodott a városban a magas társadalmi presztizsű megyei politizáló réteg, amely főként magyarul beszélt. Jellemző, hogy Magyarországon az aradi volt az első zsidó hitközség, amely – még az 1840-es években – áttért a magyar nyelvű hitszónoklatra. A minorita gimnázium tannyelve 1844-ben lett magyar.

A hosszú 1848–49-es várostrom tartós hatást tett a német iparosokra, az 1850-es években az egész város a függetlenségi 48-as hagyományban élt.

„Bár a magyarok csak a város lakosságának egynegyedét tették ki, annak jellege mégis magyar volt. A piacon mindenki románul beszélt, de az üzletekben és a nyilvános helyeken az emberek főképp a magyar nyelvet használták.” (Az 1850-es évek végén, Slavici 1980, 67.)ⁱⁱ

Az ipari fejlődésnek köszönhetően a város lakossága később látványosan gyarapodott. A magyarosodáshoz az is hozzájárult, hogy a városnak – Temesvártól eltérően – jelentős magyar „hinterlandja” is volt. (Pécska, Szentleányfalva, Zimándújfalu, Zimándköz, Sofronya, a két Iratos, Mezőhegyes, Battonya, Nagykamarás stb.) „A legtöbb ember »hergelőfen«, mint az ősaradi mondja.” (Krenner 1937, 6–7.)

„És ma itt vagyunk, az ezred-év idejében, a midőn Arad nem csak érzelmeiben, hanem nyelvében is magyar.” (Györgyössy 1896, 4.)

„Ez a polgárság, ha itt-ott, intim családi körben, felhangzik is még az öregek ajkán a német szó, ma tiszta magyar társadalmi osztályt képez.” (Somogyi 1913, 64–65.)

A magyar anyanyelvűként összeírt aradiak némettudása 1900-ban, korcsoportonként²: A 6–11 évesek 15%-a, a 12–14 évesek 24%-a, a 15–19 évesek 37%-a, a 20–29 évesek 44%-a, a 30–39 évesek 52%-a, a 40–49 évesek 53%-a, az 50–59 évesek 55%-a, a 60–69 évesek 54%-a és a 70–79 évesek 57%-a beszélt németül. Kb. 40 éves korig az életkor és a német nyelvtudás között pozitív a konvergencia. A német anyanyelvűek magyar nyelvtudási adatai kevésbé beszédeselek, körükben sem a szinkron metszetben az életkorral, sem az egymást követő népszámlálásokon nem nőtt jelentősen a magyar nyelvtudás.ⁱⁱⁱ Az anyanyelvi csoportok abszolút számaival összevetve valószínű a hipotézis, hogy a magyarul jól beszélő németek egy része folyamatosan a magyar "anyanyelvűek" közé került át, hasonló szinten tartva az egyre csökkenő német "anyanyelvű" csoport magyar nyelvtudását. (Feltételeznünk kell még, hogy a városba jellemzően hasonló életkorban, a felnőttkor kezdetén vándoroltak be magyar anyanyelvűek.)

A város elmagyarosodását jellemző adat még, hogy míg magyarul már 1880-ban a románok 46%-a, a szerbek 43%-a és a 425 külföldi nyelvű 46%-a beszélt, németül csak a románok 2%-a, a szerbek 3%-a és a külföldi nyelvűek 38%-a.^{iv}

1910-ben a 4645 aradi ipari alkalmazottból 3014 volt magyar és a nem magyarok 85%-a (1385 fő) beszélt magyarul. A vasgyár 1312 alkalmazottjából 819 volt magyar anyanyelvű és a nem magyar anyanyelvűek 82%-a beszélt magyarul (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 52. kötet. Bp., 1914, 1286–87).

2 Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat. 5. kötet. Minimális értékek, mivel csak az első beszélt idegen nyelvként összeírt németet írták össze.

Nem világos, hogy a **jabalcsai krassovánok** ősei, akik Petrovici szerint csak románul beszéltek (Petrovici 1935, 9), de katolikus vallásuk miatt krassovánnak tartották magukat (uo., 15), krassován anyanyelvűek voltak-e vagy pedig katolikus románok (mint pl. a temesszlatinaiak), akik a krassován környezet hatására krassovánként újraértelmezték identitásukat – az utóbbi mellett szól a Czirbusz által idézett családnévanyaguk: *Beul, Filka, Juka, Kukora, Nyágul, Padinyánc, Urszul*.

- i A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Bp., 1882, I. köt.
- ii “Deși însă maghiarii nu erau decât cam a patra parte, orașul era socotit mai ales maghiar. În piață toată lumea vorbea, ce-i drept, românește, dar prin prăvălii și prin alte localuri publice oamenii se foloseau mai ales de limba maghiară.” (Slavici 1978, 210)
- iii 1880-ban az aradi németek magyartudása már legalább 65%-os.
- iv A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Bp., 1882, I.